

De Internationale Bauausstellung in Berlijn (1957)

The International Building Exhibition Berlin (1957)

Een model voor de stad van morgen?

A Model for the City of Tomorrow?

Met een kabelbaan was het Hansaviertel van boven te bezichtigen. Op de achtergrond het tienlaagse woongebouw van Sten Samuelson & Fritz Jaenecke. Via cable car, the Hansaviertel could be viewed from above. In the background is the ten-storey residential building by Sten Samuelson & Fritz Jaenecke.

De Internationale Bauausstellung 'Interbau' in Berlijn was er een van superlatieven, op de eerste plaats vanwege de omvang. Toen de West-Duitse bondsresident Theodor Heuss op 6 juli 1957 de opening verrichtte, werd met de nieuwbouw van het Hansaviertel voor het eerst een compleet nieuwe stadswijk als onderdeel van een architectuurtentoonstelling gepresenteerd. Op een oppervlakte van 25 ha, centraal gelegen in de binnenstad van Berlijn, werden in combinatie met openbare voorzieningen, zoals twee kerken, een bibliotheek, een winkelcentrum en een school (die buiten de officiële locatie van de tentoonstelling werd gebouwd) in totaal 1.300 wooneenheden gerealiseerd. Zo ontstond er in binnenstedelijk gebied een modelstad in het klein, iets wat in deze vorm nog nooit op een Duitse architectuurtentoonstelling te zien was geweest.

Niet alleen de omvang van het tentoonstellingsterrein en het modelmatige karakter van deze demonstratiewijk waren ongekend, er was ook een nooit eerder vertoond aantal prominente architecten uit binnen- en buitenland bij betrokken: in totaal 53 architecten uit 14 landen toonden er hun experimentele ontwerpen, hoofdzakelijk voor sociale woningbouw. Verder werd er geëxperimenteerd met allerlei gebouwtypen: woontorens van 16, 17 lagen, flatgebouwen van zeven tot negen lagen, woonblokken van drie tot vier lagen en vrijstaande of geschakelde gezinshuizen. Blikvangers waren de torens met split-level woningen van J.B. Bakema en J.H. van den Broek; het negen verdiepingen hoge, licht gebogen flatgebouw van Walter Gropius en de zeven verdiepingen hoge, op V-vormige pilotis rustende flat van Oscar Niemeyer. Alvar Aalto kwam met een tussenvorm van woontoren en flat, die in de buurt verrees van het flatgebouw van de Zweden Sten Samuelson en Fritz Jaenecke en die van de Fransman Pierre Vago. Buiten het tentoonstellingsterrein trokken ook de Berlijnse versie van Le Corbusier's Unité d'habitation en de congreshal van Hugh Stubbins, een geschenk van de Amerikanen aan Interbau, de aandacht.¹ Naast de gebouwen, droeg ook de stedenbouwkundige setting van het Hansaviertel sterk bij aan het modelmatige karakter van de tentoonstellingslocatie. De voormalige dichtbebouwde woonwijk met zijn huizenblokken aan straten werd vervangen door een wijk waar parcellering geen rol meer speelde en waar door een concentratie van bouwmassa's meer ruimte was voor openbaar groen.

Interbau bleek een groot succes vanwege het bezoekersaantal: ruim 1,3 miljoen mensen, zowel leken als vakpubliek, kwamen op de expositie af, onder wie ook velen uit Oost-Berlijn en het buitenland. Maar tegenover die positieve ontvangst bij het algemene publiek en de grote aandacht die de gebouwen van het Hansaviertel te beurt vielen, stond het negatieve oordeel van de vakwereld over het stedenbouwkundig concept. Het meest geuite kritiekpunt was dat 'de idee – de dragende gedachte achter de architectuurtentoonstelling' ontbrak.² Het Hansaviertel zou slechts een platform zijn waarop gerenommeerde architecten losse bouwwerken presenteerden, zonder dat er ook maar een overtuigende stedenbouwkundige samenhang in te ontdekken viel. Gelaten constateerde het vaktijdschrift *Bauwelt* dat de enige geslaagde idee eventueel de 'presentatie van de toparchitecten zelf was'.³ Het zou 'een parade van gemiste kansen zijn, door het ontbreken van een stedenbouwkundig concept'.⁴ De secretaris van CIAM, Sigfried Giedion, gaf de Berlijnse Bausenator nog tijdens de voorbereidingen het advies om een 'stedenbouwkundige catastrofe op zo'n prominente locatie' te voorkomen.⁵

Het is niet de bedoeling hier in deze discussie partij te kiezen. Maar misschien kan er in de specifieke totstandkoming van deze tentoonstelling een verklaring worden gevonden voor het naast elkaar bestaan van een kwalitatieve, vaak baanbrekende architectuur en een als

The 1957 Berlin Interbau, the international building exhibition, represented an array of superlatives, beginning with its size. When German Federal President Theodor Heuss opened the show on 6 July 1957, the newly built Hansaviertel was presented and thus for the first time an entire new city district as a component of an architectural exhibition. Centrally located in the heart of Berlin, across an area of 25 ha, a total of 1,300 dwellings were established along with community facilities, including two churches, a library, a retail centre and a school (which was built outside the official exhibition zone). In other words, a miniature model city was created within a city centre, an unprecedented step for a German building exhibition.

Besides the size of the exhibition area and the model-city character of the demonstration district, the large number of prominent national and international architects who took part was likewise unique. A total of 53 architects from 14 different countries presented their experimental designs, primarily for public sector housing. In addition, there were experiments with a whole range of different residential building types: tower blocks with 16 to 17 storeys, apartment blocks with seven to nine storeys, rows of apartments with three to four storeys and detached and interlinked single-family houses. Eye-catchers were the high-rise buildings with split-level homes by J.B. Bakema and J.H. van den Broek, Walter Gropius's lightly curved nine-storey apartment block, and Brazilian Oscar Niemeyer's seven-storey flats, which stood on V-shaped *pilotis*. Finland's Alvar Aalto came up with a hybrid tower block and apartment building that was erected close to the flats created by Sweden's Sten Samuelson and Fritz Jaenecke, as well as Frenchman Pierre Vago's building. Outside the exhibition zone, other highlights were the Berlin version of Le Corbusier's Unité d'habitation and Hugh Stubbins' Kongresshalle, which the Americans gifted to Interbau.¹ In addition to the architecture of the buildings, the Hansaviertel's urban context emphasized the exhibition zone's character as a model city. Once a densely built residential district with its blocks of houses aligned to the streets, property division no longer played a role in the urban design and concentration of the residential volumes gave rise to large communal green zones.

Interbau was a huge success in terms of the number of visitors. Over 1.3 million members of the general public and professionals visited the exhibition, many of them from East Berlin and abroad. However, the favourable reception from the general public and the publicity the Hansaviertel buildings received was in sharp contrast to the largely negative judgement passed on the urban design concept by the architectural world at large. The most frequent criticism voiced was that 'the exhibition lacked an idea, an underlying concept'.² The Hansaviertel was accused of being merely a platform for showcasing individual buildings by prominent architects, without a trace of convincing urban design coherence. The *Bauwelt* trade journal commented in resignation that perhaps the only successful idea was 'the presentation of the top architects themselves',³ and that it was 'an array of missed opportunities, due to the lack of an urban design concept'.⁴ While preparations were still underway, Sigfried Giedion, CIAM's Secretary, advised the Berlin *Bausenator* to prevent 'an urban design disaster at so prominent a location'.⁵

This essay does not aim to take sides in this discussion. But perhaps an explanation can be found in the specific conditions under which Interbau was realized for the parallel existence of high-quality often trailblazing architecture, and what was primarily considered an urban planning concept with real shortcomings. What was the prevailing political climate at that time and how did that influence Interbau's conflict-laden planning history? At the end of the day, politicization and

gebrekkig beoordeelde stedenbouwkundige opzet. Hoe zag het heersende politieke klimaat van die jaren eruit en welke invloed had dat op de roerige planningsgeschiedenis van Interbau? Uiteindelijk zijn zowel de rol van de politiek als problemen bij de voorbereiding daaraan debet geweest. Het gevolg daarvan was dat de expositie 'die stadt von morgen' een prominente plek kreeg in het programma van Interbau, terwijl het gebouwde onderdeel van de tentoonstelling, het Hansaviertel, vooral bejubeld werd om de buitengewone prestaties van de afzonderlijke architecten en niet zozeer om de stedenbouwkundige coherentie.

Interbau's politieke en economische start

De keuze voor het Hansaviertel als locatie voor een internationale architectuurmanifestatie werd beïnvloed door specifieke politieke en ook ideologische doelstellingen, die een onafhankelijke programmatische uitwerking van het basisplan in de weg stonden: het Hansaviertel werd van meet af aan ingezet als instrument in de politieke stellingname tegen de Oost-Duitse wederopbouw en moest tegelijkertijd een bijdrage leveren aan de economische ontwikkeling om, binnen de jonge Bondsrepubliek, het naoorlogse West-Berlijn te behoeden voor een dreigende politieke, maatschappelijke en culturele marginalisering.⁶

Fundamenteel voor de problemen van Berlijn was de politieke en maatschappelijke deling van Duitsland die aan het begin van de jaren 1950 een feit was geworden. De samenvoeging van de bezettingszones van de westerse machten tot de Bizone en later tot de Trizone, evenals de stichting van de twee Duitse staten in mei en oktober 1949, hadden Berlijn in een onzekere situatie doen belanden. De West-Duitse overheid hield vast aan het streven naar een verenigd Duitsland met Berlijn als hoofdstad. Maar doordat de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) de absolute macht kreeg toebedeeld in de sovjetsector en vooral ook door de blokkade van Berlijn van 1948 tot 1949, werd toch voor Bonn gekozen als tijdelijke regeringszetel van West-Duitsland. West-Berlijn verloor haar politieke functie en moest fors aan betekenis inboeten. Dat had ook ingrijpende economische gevolgen, want een groot deel van de Berlijnse industrie keerde na de oorlog niet terug naar de voormalige hoofdstad, maar vestigde zich op het grondgebied van de jonge Bondsrepubliek om een bijdrage te leveren aan de wederopbouw. Doordat West-Berlijn als een eiland in de sovjetsector lag, raakte ze geïsoleerd van veel van de vroegere toeleverings- en afzetmarkten. Daarmee groeide haar politieke en economische afhankelijkheid van de westerse geallieerden en de Bondsregering.⁷ De benarde positie van West-Berlijn werd nog versterkt door de ontwikkelingen in West-Duitsland. De wederopbouw verliep daar aanzienlijk sneller, want West-Berlijn werd pas begin 1950, na onderhandelingen tussen Konrad Adenauer en de Amerikaanse Hoge Commissaris, bij het Marshallplan betrokken; de stad kwam toen pas in aanmerking voor herstelbetalingen.⁸ In de publieke opinie dreigde voorts een concurrentieslag met de zeer succesvolle bouwtentoonstelling 'Constructa' in Hannover (1951), waar de directeur Publieke Werken, Rudolf Hillebrecht, in hoog tempo aan de wederopbouw van de stad werkte.

Heel anders was de situatie in het oostelijk deel van de stad. Na de oprichting van de Duitse Democratische Republiek (DDR) startte de partijleiding van de SED al in 1950 met het *Nationale Aufbauprogramm*. Vlaggenschip van de opbouw waren de woonblokken die in 1952 aan de Stalin-Allee verrezen. De bebouwing van die brede verkeersader gaf niet alleen een extra impuls aan de opbouw van Oost-Berlijn als 'hoofdstad van de DDR', maar zorgde in korte tijd ook

planning difficulties were both responsible. As a result, the exhibition 'die stadt von morgen' (the City of Tomorrow) was given a prominent position in Interbau's programme, while the built component of the exhibition, the Hansaviertel, was applauded mainly for the outstanding achievements of individual architects, and not for a coherent urban design statement.

Interbau's Political and Economic Beginning

The selection of the Hansaviertel as the location for an international architectural event had to do with specific political and ideological objectives, and these stood in the way of an independent, programmatic development of the basic plan. From the outset, the Hansaviertel was used as an instrument in the political stance against the East German reconstruction effort and was also meant to help drive West Berlin's post-war economic development within the fledgling Federal Republic to protect the city against the threat of political, economic and cultural marginalization.⁶

The root of Berlin's problems was Germany's political and economic division, which had become a reality at the beginning of the 1950s. The merger of the zones of occupation held by the western Allies into first the Bizone and then the Trizone, and the foundation of two German states in May and October 1949 respectively had placed West Berlin in an uncertain situation. West Germany's political leadership upheld the objective of a unified Germany with Berlin as the capital. Given the fact that the SED Socialist Unity Party now had absolute power in the Soviet sector and in particular in the wake of the Berlin blockade of 1948-1949, the decision was taken to opt for Bonn as the interim seat of government for the West German state. West Berlin thus forfeited its political function and lost much of its importance. This also had crucial economic consequences as large parts of Berlin's industry did not return to the city after the war, re-establishing themselves instead in the recently created Federal Republic. West Berlin's position as an island in the Soviet sector also meant it was cut off from many of its former suppliers and sales markets. The city became ever more politically and economically dependent on the Western Allies and the West German government.⁷ West Berlin's difficult situation was made even worse by events in West Germany, where reconstruction efforts were moving significantly faster. West Berlin did not fall under the Marshall Plan, and thus did not become eligible for recovery funding until early 1950, after negotiations between Konrad Adenauer and the US High Commissioner.⁸ Moreover, the immense success of the 1951 Hanover construction exhibition 'Constructa' and the rapid reconstruction efforts being driven there by Municipal Building Councillor Rudolf Hillebrecht meant the public perceived there to be a real rival to the Berlin event.

The situation in East Berlin was very different. Following the Foundation of the German Democratic Republic (DDR), the SED party leaders had initiated a National Reconstruction Programme as early as 1950. The flagship of the programme: the apartment blocks on Stalin-Allee that were erected from 1952 onwards. The construction of Stalin-Allee not only advanced the construction of East Berlin as the 'German Democratic Republic's capital' but also swiftly and considerably reduced the problem of a dire lack of accommodation. At the SED's Third Party Congress in July 1950 in East Berlin, the newly elected Secretary General Walter Ulbricht announced in a speech that henceforth 'the power and strength of will to rebuild Germany and its great future' would be expressed in 'monumental buildings'.⁹ On the basis of the '16 principles of urban development' enshrined in the Reconstruction Act passed in September 1950, efforts were made to realize a 'compact' city, embracing plazas and streets in an

Luchtfoto van het vooroorlogse
Hansaviertel
Aerial view of the pre-war
Hansaviertel

Het gebombardeerde Hansaviertel
met op de voorgrond de Interbau
in wording, maart 1957

The bombed-out Hansaviertel,
with the construction of
the Interbau exhibition in the
foreground, March 1957

Luchtfoto Hansaviertel,
23 juli 1962
Aerial view of the Hansaviertel,
23 July 1962

Bouw van de Stalin-Allee (nu: Karl-Marx-Allee) in voormalig Oost-Berlijn
Construction of the Stalin-Allee (now called Karl-Marx-Allee) in the former East Berlin

Bezoekers bewonderen de Stalin-Allee, © bpk / Horst E. Schulze
Visitors admire the Stalin-Allee, © bpk / Horst E. Schulze

Maquette van de Stalin-Allee (nu: Karl-Marx-Allee), ca. 1954
Scale model of the Stalin-Allee (now called Karl-Marx-Allee), c. 1954

Bezoekers van de tentoonstelling voor het woongebouw van Walter Gropius, september 1957
Visitors of the exhibition, in front of the residential building designed by Walter Gropius, September 1957

Maquette van het Hansaviertel, ca. 1956
Scale model of the Hansaviertel, c. 1956

voor een forse vermindering van de woningnood. Op het Derde Partijcongres van de SED in juli 1950 in Oost-Berlijn verkondigde de pas gekozen secretaris-generaal Walter Ulbricht in een redevoering dat voortaan 'in monumentale gebouwen de kracht en energie van het streven naar wederopbouw en naar een grote toekomst voor Duitsland' tot uitdrukking moest komen.⁹ De in september 1950 in het *Aufbaugesetz* verankerde '16 grondregels voor stedelijke ontwikkeling' vormden het kader voor de 'compacte' stad met architectonische richtlijnen voor pleinen en straten, en voor een op nationale tradities geënte bouwstijl.¹⁰ Het stadscentrum moest het 'politieke middelpunt' worden; het moest voortaan met de 'meest belangrijke en monumentale gebouwen' bebouwd worden en ruimte bieden aan 'politieke demonstraties, optochten en volksvieringen op feestdagen'.¹¹

Daarmee kwam men in Oost-Berlijn terug op de bereikte consensus in beide stadsdelen over de voordelen van een open, ruime verkeering met veel groen en de architectuurstijl van de moderne beweging. Sinds 1945 had het *Planungskollektiv* onder leiding van Hans Scharoun in opdracht van het Oost-Berlijnse stadsbestuur een *Kollektivplan* voor heel Berlijn gemaakt. Dit plan voorzag in een stadslandschap dat zich voegde naar het stroomdal van de Spree, met buurten die door ruime groenzones functioneel van elkaar werden gescheiden. Berlijn moest opnieuw geordend worden volgens de principes van de lineaire stad. Na de stichting van de twee Duitse staten heeft de DDR-regering deze plannen nog kort voortgezet. In Oost-Berlijn getuigen daarvan nog de galerijflats van Ludmilla Herzenstein in de door Scharoun ontworpen *Siedlungszelle* Friedrichshain, die maar voor een deel werd gerealiseerd. Echter, de socialistische staat wilde na 1950 een ander gezicht tonen. De stedenbouwkundige en architectonische uitgangspunten volgden nu de sovjetlijn; ten aanzien van zijn politieke oriëntering maakte de DDR daarmee een duidelijk statement. Deze nationale stijl moest de integratie van de Duitse socialistische staat in het Oostblok symboliseren. Begin 1951 werden de moderne beweging en het Nieuwe Bouwen door de staatspropaganda afgeschreven als puur formalisme.¹²

De planning van Interbau

De eerste stappen in de voorbereiding tot een architectuurtentoonstelling in West-Berlijn vielen samen met die feller wordende ideologische machtsstrijd met het Oosten en de angst voor marginalisering van de stad binnen de jonge Bondsrepubliek. Eind 1952 gaf de Berlijnse Senaat een van de bekendste tentoonstellingsmakers, Albert Wischek, en de Berlijnse architect Hans Schoszberger opdracht een tentoonstellingsconcept te verkennen.¹³ In die verkenning is duidelijk te merken hoe geladen het politiek-propagandistische klimaat was waarbinnen het project tot stand moest komen, want in de ontwerpen worden bijna alle West-Berlijnse problemen in verband gebracht met de geplande architectuurtentoonstelling, zonder te omschrijven hoe een en ander moest worden uitgevoerd. De meeste officiële verklaringen over de hogere doelstellingen van Interbau stonden hier al wel geformuleerd en werden later door de verantwoordelijken deels woordelijk overgenomen. Als locatie werd het Hansaviertel voorgesteld, een wijk die zo zwaar verwoest was, dat die toch al helemaal van de grond af moest worden opgebouwd. Het accent werd gelegd op zijn centrale ligging in de binnenstad en daarbij 'niet ver van de oostsector'. Verder was de wijk zeer geschikt als tentoonstellingslocatie door zijn eilandligging tussen de Spree en Tiergarten, waardoor het een besloten eenheid vormde. Ook werd het verhoogde metrotracé als voordeel genoemd, want de bouw van de wijk kon zo dagelijks door duizenden Berlijners vanuit de trein worden bekeken, waardoor ze

architectural idiom that took its cue from national traditions.¹⁰ The city centre was to become the 'political heart' and would therefore feature 'the most important and monumental buildings' and provide space for 'political demonstrations, parades and popular festivals on festive occasions'.¹¹

For East Berlin, this signified turning away from the consensus that prevailed on both sides of the city at the time concerning the advantages of an open, spacious urban organization with plenty of green spaces and the architectural style of the Modern Movement. As of 1945, the planning collective led by Hans Scharoun had developed the collective plan for the whole of Berlin on behalf of the East Berlin Municipal Council, and it envisaged a city landscape following the original valley of the Spree, structured into distinct neighbourhoods, divided functionally from each other by wide swathes of green. Berlin was to be organized once more in accordance with the principles of the linear city. After the foundation of the two Germanies, the DDR regime upheld this plan for a short time. In East Berlin, the partly realized gallery-access flats by Ludmilla Herzenstein in the residential estate of Friedrichshain developed by Scharoun attest to this brief phase. From 1950 onwards, however, the socialist state wanted to present a different face. Urban design and architectural principles now took their cue from the Soviet Union's guidelines, so East Germany was making a clear statement on its political direction. This national style was intended to symbolize the integration of the German socialist state into the Eastern Bloc. At the same time, government propaganda in early 1951 had been defamatory regarding the Modern Movement and *Neues Bauen* (New Building), deriding them as pure formalism.¹²

Planning for Interbau

The first organizational steps towards planning an architecture exhibition in West Berlin took place precisely during this phase of escalation in the ideological power struggle with the East and the concern that the city would have only a marginal role in the new West Germany. At the end of 1952, the Berlin Senate commissioned one of the best-known exhibition makers, Albert Wischek, and Berlin architect Hans Schoszberger to explore an exhibition concept.¹³ This exploration attests to the vehement political propaganda climate in which the project had to be realized, for the drafts associate almost all of West Berlin's problems with the planned exhibition without describing how things would be realized. Most of the subsequent official statements on the higher aims of Interbau were already formulated here and were then taken on board partly without alteration by those responsible. The Hansaviertel was already proposed as the location; it was a district that required total reconstruction, owing to the heavy bombing damage it had suffered. Its central position in the inner city and 'not far from the Eastern sector' were emphasized. Indeed, the district was eminently suitable as exhibition location due to its 'island position' between the River Spree and the Tiergarten, which made it a closed unit. The overhead light railway system ran nearby, which was considered an advantage because the 'thousands of Berliners who ride past every day'¹⁴ would see the build-up of the exhibition and become more involved.

The main objective of the exhibition was to realize clear demarcation with the fledgling German republic in the East. The best-known formulation was that of the exhibition's initiator, Berlin Construction Senator Karl Mahler, which he repeatedly expressed from August 1953 onwards: 'What the exhibition is meant to be? A clear statement in favour of the architecture of the Western world! It must show what we understand modern urban design and durable housing to be, in contrast

zich meer bij het project betrokken zouden voelen.¹⁴

Het voornaamste doel van de tentoonstelling was een duidelijk contrast te realiseren met die andere jonge Duitse republiek aan de oostkant. De bekendste uitspraak kwam van de initiatiefnemer van de tentoonstelling, de Berlijnse Bausenator Karl Mahler, die zijn woorden na augustus 1953 nog regelmatig zou herhalen: 'Wat het voor een tentoonstelling moet worden? Een heldere bevestiging van de architectuur der westerse wereld! Het moet een demonstratie worden van wat wij onder moderne stedenbouw en duurzame woningbouw verstaan, in tegenstelling tot het klatergoud van de Stalin-Allee.'¹⁵ De grootschalige manifestatie moest verder de claim van Berlijn ondersteunen, dat zij na de verwachte hereniging van de beide staten haar status als hoofdstad zo snel mogelijk terug zou krijgen. 'Berlijn, de voorpost van Europa,' zo staat in de verkenningen te lezen, 'toont in het kader van de Internationale Bauausstellung haar ontwikkeling tot een westerse hoofdstad.'¹⁶ Mahler voegde daar nog aan toe: 'Berlijn moet weer de kenmerken van een hoofdstad krijgen.'¹⁷

Het Hansaviertel moest dus 'het gezicht van de nieuwe Europese stad' gaan vertonen, gebouwd 'door de grootheden van deze tijd', zoals zomer 1954 te lezen viel in het eerste prospectus van Interbau.¹⁸ Men wilde een samenhangend exemplarisch én reproduceerbaar deel van de toekomstige stad presenteren, dat niet alleen model zou staan voor de wederopbouw of stadsvernieuwing van Berlijn, maar ook voor de hele stedenbouwkundige ontwikkeling in de westerse wereld. Aandacht vanuit binnen- en buitenland moest vooral gegeneerd worden door vooraanstaande architecten bij het project te betrekken. Karl Mahler was in 1955 zeer tevreden met de grote respons die de deelname van Le Corbusier en Walter Gropius in de pers teweegbracht, want daarmee was 'al iets tot stand gebracht (...) wat met de tentoonstelling verwezenlijkt moet en zal worden: het vinden van een nieuwe impuls voor het imago van Berlijn'.¹⁹ Deze 'gerenommeerde architecten uit binnen- en buitenland' zouden alle ruimte moeten krijgen voor hun 'veelheid aan architectonische individualiteiten', zoals de leden van de Senaat het noemden. Dat was ten slotte 'de belangrijkste doelstelling van het tentoonstellingsplan'.²⁰ Maar het kostte de Senaat nog veel moeite om met het Hansaviertel de modelstad van de toekomst te realiseren en tegelijkertijd een platform te bieden aan de zelfstandige prestaties van vooraanstaande architecten. De tegenstrijdige doelstellingen kwamen al gauw met elkaar in botsing, zodat het planingstraject van het Hansaviertel moeizaam en traag verliep.

Het Hansaviertel als 'stad van morgen'

Al in juni 1953 kwam de Senaat met de Algemene Ideeënprijsvraag Wederopbouw Hansaviertel. Maar het was een cruciale fout om bij het uitschrijven daarvan niet te vermelden dat er ook plannen waren om van het Hansaviertel een tentoonstellingslocatie te maken. Doordat die informatie ontbrak, konden de deelnemers niet inspelen op de bijzondere eisen van de al bestaande tentoonstellingsplannen. Pas toen de prijsvraag al liep, maakte Mahler alsnog bekend dat er gewerkt werd aan een architectuurtentoonstelling op de locatie van de prijsvraag.

Het winnende ontwerp van de Berlijnse hoogleraren Stedenbouw Gerhard Jobst en Willy Kreuer, in samenwerking met Wilhelm Schliesser, geleedde het terrein in twee identieke, lusvormige ruimten die door een aantal flatgebouwen van tien lagen hoog aan drie zijden worden omkaderd. Het doel hiervan was open en groene, verkeersluwe en beschutte woongebieden te creëren. Tussen de twee complexen met flatgebouwen ligt de Altonaer Strasse die, volgens een voorwaarde van de prijsvraag, qua ligging en profilering intact moest blijven. Kort na de prijstoekenning kreeg deze opzet al kritiek van de

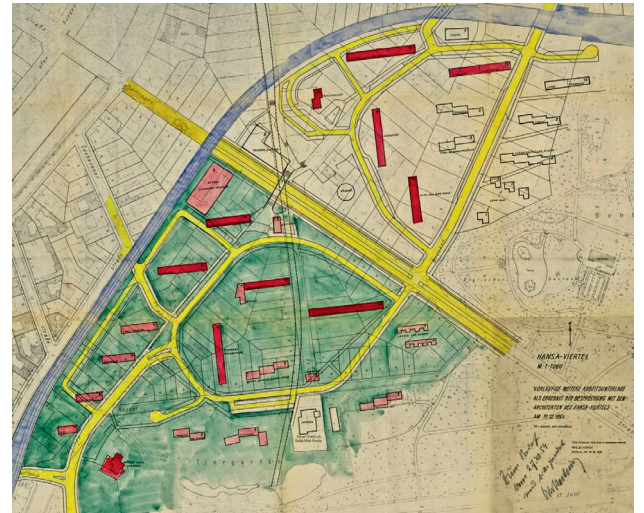
to the false pomp of the Stalin-Allee.¹⁵ Moreover, the large-scale event was meant to underpin West Berlin's claim that once the two Germanies had hopefully been reunified, the city would swiftly regain its status as capital. 'Berlin, the outpost of Europe,' the investigation read, 'presents its reconstruction as a Western capital at the International Construction Exhibition.'¹⁶ Mahler added: 'Berlin must regain the features of a capital city.'¹⁷

So the Hansaviertel was to show 'the face of the new European city' built by 'the best of the day',¹⁸ as the first Interbau brochure stated in the summer of 1954. The idea was to present a coherent, exemplary and reproducible section of a future city, which would not only serve as a model for Berlin's reconstruction and urban renewal, but also for urban design development as a whole in the West. The national and international attention so cherished was to be achieved above all by involving prominent architects. In 1955, Karl Mahler was more than happy with the considerable response in the press to the involvement of Le Corbusier and Walter Gropius, as 'we have already achieved something . . . that must and shall be realized with the exhibition: to find a new impulse for the image of Berlin'.¹⁹ Space was to be made for these 'renowned local and foreign architects' to create a 'wealth of architectural individualities' as the members of the Senate stated. After all, this was the 'most important goal of the exhibition project'.²⁰ Subsequently, the Senate had real difficulties in realizing the model city of the future in the Hansaviertel while creating a platform for individual achievements by distinguished architects. The contrasting goals soon led to conflict and the Hansaviertel planning process became difficult and protracted.

Hansaviertel as 'Tomorrow's City'

As early as June 1953, the Senate held a 'General Ideas Competition for the Reconstruction of the Hansaviertel'. However, a crucial mistake was made in the organization of the competition by omitting to mention that there were also plans to make the Hansaviertel into an exhibition location. Since this information was lacking, the competition participants did not have the opportunity to respond to the special requirements of the already existing exhibition concept. Only once the competition was underway did Mahler announce the plans to hold a construction exhibition at the competition location.

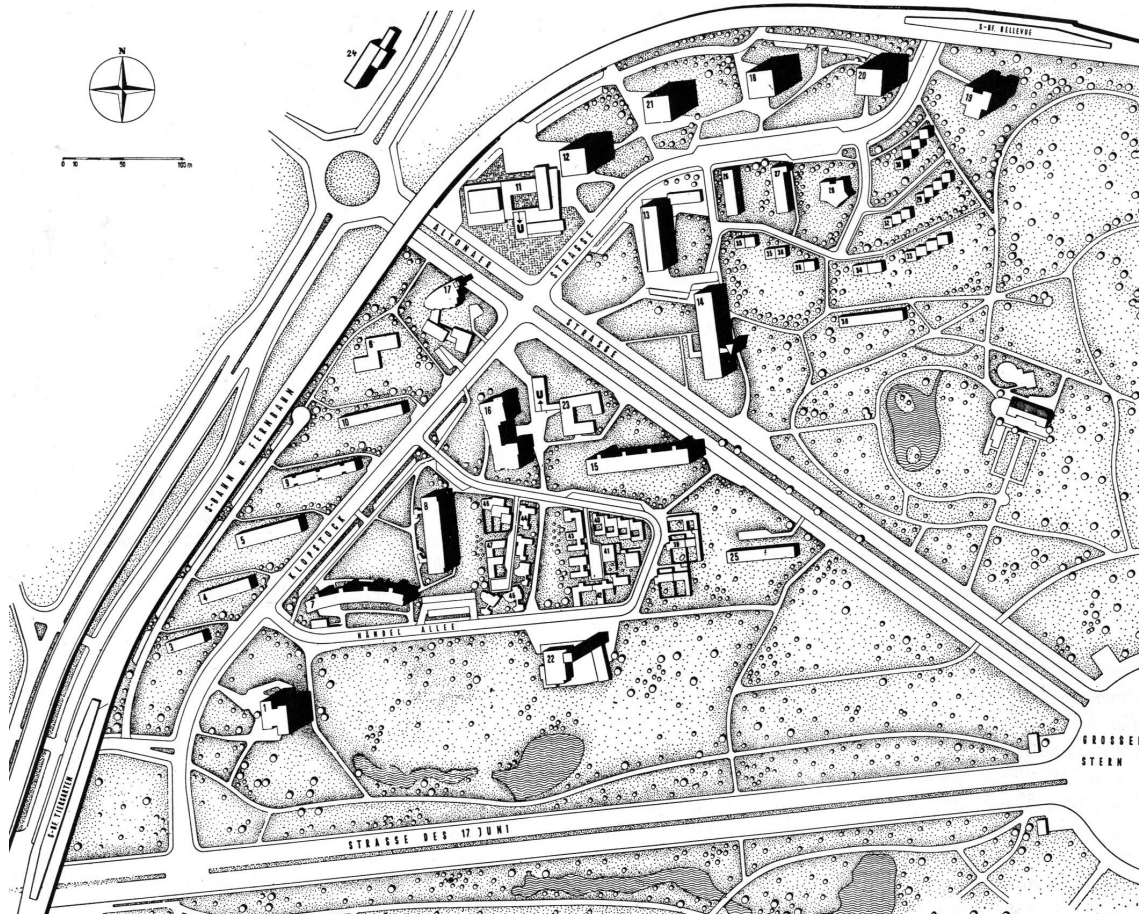
The winning entry, submitted by Berlin professors of urban design Gerhard Jobst and Willy Kreuer together with Wilhelm Schließer, sectioned the terrain by situating two identical ten-storey blocks in a loop with the aim of creating an open, spacious residential area with little traffic and plenty of greenery. The flats were separated by Altonaer Strasse which, as per a condition of the competition, was to remain unchanged in terms of alignment and character. Shortly after the competition decision, this concept led to criticism by those involved in planning the exhibition. In an unofficial note, the high-ranking officials in charge of Interbau, Dietrich Schweer and Hubert Hoffmann, found fault with precisely the characteristics that the competition jury had expressly praised: the identical buildings in looped green spaces referenced each other too strongly and did not function 'as individual edifices, but as spatial partitions' that called for alignment of the façade structures and design.²¹ However, that contradicted the above-mentioned intention of providing the prominent architects every freedom to present their 'wealth of architectural individualities' and 'status'.²² Schweer therefore demanded that the Senate seek a completely new design, something the Senate ignored, attempting instead to combine the existing design with this intention, which resulted in a long and arduous process. Through the course of it, various people made a series

Winnend ontwerp van Gerhard Jobst & Willy Kreuer i.s.m. Wilhelm Schliesser voor de Algemene Ideeënprijsvraag Wederopbouw Hansaviertel, 1953

The winning design for the General Ideas Competition for the Reconstruction of the Hansaviertel, by Gerhard Jobst and Willy Kreuer in collaboration with Wilhelm Schliesser, 1953

Ontwerp situering Hansaviertel, 11 december 1954
Design for the Hansaviertel location, 11 December 1954

Uiteindelijke situatietekening van het Hansaviertel, 1957
The Hansaviertel final urban scheme, 1957

betrokkenen bij de voorbereiding van de tentoonstelling. De voor Interbau verantwoordelijke, hoge ambtenaren Dietrich Schweer en Hubert Hoffmann, bekritiseerden in een informele notitie precies die kenmerken die de jury nadrukkelijk had geroemd: de identieke gebouwen in lusvormige, groene ruimten waren te sterk op elkaar gericht; ze werkten ‘niet als afzonderlijke objecten, maar als ruimtelijke afscheidingen’, iets wat om overeenstemming in vorm en structuur van de gevels vroeg.²¹ Dit was echter in tegenspraak met het voornemen om de vooraanstaande architecten alle ruimte te bieden hun ‘veelheid aan architectonische individualiteiten’ en ‘status’ te presenteren.²² Schweer riep de Senaat dan ook op om op zoek te gaan naar een geheel nieuw ontwerp. De Senaat ging daar niet op in, maar probeerde in plaats daarvan het bestaande ontwerp met dit voornemen te verenigen, wat resulteerde in een langdurig en moeizaam proces. In het verloop daarvan brachten verschillende partijen een reeks veranderingen aan in het ontwerp van Jobst en Kreuer. Dit betekende weliswaar het einde van de oorspronkelijke grondgedachte van het winnende ontwerp – met name de identieke positie van de beide groene lussen en woongebouwen – maar er kwam ook geen passend alternatief voor in de plaats, hoewel er uit architectenkringen meerdere voorstellen waren geopperd.²³ De als voorzitter van de commissie aange trokken voorman van de Duitse architectenbond BDA, Otto Bartning, wist de strijdende partijen weer tot elkaar te brengen, maar beschouwde het definitieve terreinontwerp toch als een compromis. Toen het definitieve plan in 1955 openbaar werd gemaakt, waren de reacties vanuit de vakwereld overwegend negatief, vooral op het punt van de onvoldoende overtuigende stedenbouwkundige samenhang, waarop al eerder kritiek was geweest. Aspecten die het in het bijzonder moesten ontgelden, waren de tekortschietende herstructurering van de verkeerssituatie, het doorsnijden van de woonwijk (die eigenlijk een eenheid zou moeten vormen) door de Altonaer Strasse, het accentueren van de S-Bahnboog door de plaatsing van woontorens en de verwaarlozing van de Spree als een van de belangrijkste ruimtelijk structurende elementen in het plangebied.

Intussen begon de tijd tot de opening van Interbau te dringen – die was al meermaals uitgesteld en werd ten slotte gepland voor de zomer van 1957. De Senaat besloot met het stedenbouwkundig plan dat na veel herzieningen en compromissen tot was stand gekomen, verder te gaan. Er werd echter van afgezien om van het Hansaviertel een programmatisch-stedenbouwkundig model voor de toekomstige vernieuwing van de stad te maken. Die taak zou worden overgenomen door de al in 1954 geplande speciale tentoonstelling ‘die stadt von morgen’; daar zou nu de toekomstige stedenbouw worden gedemonstreerd, die Mahler in eerste instantie voor de bebouwing van het Hansaviertel had aangekondigd. In 1957 verklaarde de Senaat officieel: ‘Het gaat bij het Hansaviertel niet om een op maagdelijk terrein vrij ontworpen “stad van morgen” – dat is het thema van de binnenexpositie – maar om het volgende: de realistische en zich tot zijn realisme beperkende zin van de “expo Hansaviertel” is de uit de puinhopen van de stad van gisteren voortgekomen, en daarom van veel voorwaarden afhankelijke, stad van nu.’²⁴ De invulling van de tentoonstellingslocaties onderging in de loop van de voorbereiding van Interbau een omkering: de in eerste instantie secundaire tentoonstelling groeide uit tot het programmatische hoofdmoment van het evenement, terwijl het Hansaviertel zelf alleen nog maar een ‘stad van nu’ leek te mogen zijn.

of changes to the Jobst & Kreuer plan, annulling the original underlying principle of the winning entry – in particular the identical position of the two green loops and residential blocks – but not placing in their stead a suitable alternative, although several such ideas were tabled by architects.²³ Otto Bartning, president of BDA, the German League of Architects, was appointed chairman of the steering committee and was able to achieve a consensus between the conflicting parties, but considered the final layout a compromise. When the final plan was presented to the public in 1955, the response from professionals was largely negative, mainly with respect to the insufficiently convincing coherence of the urban design, which had been the subject of earlier criticism. Particular shortcomings, so the critics said, were the almost complete failure to restructure traffic routes, the bisection of the neighbourhood (which should actually be considered as a single entity) by Altonaer Strasse, the emphasis on the curve of the light rail line by the positioning of the tower blocks and the failure to include the Spree as one of the most important spatial structuring elements in the plan area.

Since, however, time was now running short until the opening of the Interbau, which had been pushed back several times and was now set for the summer of 1957, the Senate resolved to uphold the urban plan achieved after many revisions and compromises. However, the Senate abandoned its publicly announced intention to present the Hansaviertel as a programmatic model for urban design for the future renewal of the city. Instead, that task would be taken over by the special exhibition already planned in 1954: ‘die stadt von morgen’; the future urban design that Mahler had originally announced for the buildings in the Hansaviertel would be demonstrated there. In 1957 the Senate officially stated: ‘The Hansaviertel is not a “city of tomorrow” freely planned on virgin ground; that is the theme of the exhibition in the hall. Instead, the realistic and thanks to its realism modest goal of the “Hansaviertel exhibition” is to show the city of today that has arisen from the ruins of yesterday’s city and is therefore subject to many conditions.’²⁴ The purpose of the exhibition areas was inverted in the course of planning the Interbau: what had previously been intended as the accompanying exhibition emerged as the programmatic core of the event, while the Hansaviertel itself seemed to be only a ‘city of today’.

‘die stadt von morgen’

After the Hansaviertel, the special exhibition entitled ‘die stadt von morgen’ was the Interbau exhibition area that attracted the most visitors. Located prominently between the entrance to the construction show at Grosser Stern and the Hansaviertel, it invited visitors to find out about the advantages of the future urban fabric.²⁵ The framework for the content and presentations had been developed in 1955 and 1956 by the two men responsible for the show, Karl Otto and Erich Kühn, in multiday interdisciplinary workshops arranged specially for this purpose – the so-called ‘Developer Discussions’ – involving celebrated urban planners, architects, landscape architects, politicians, a physician and a sociologist.²⁶ The workshops resulted in a series of programmatic statements: the exhibition should ‘inform’ on the advantages of new urban planning, and have an ‘educational function’.²⁷ These objectives also explain what was ultimately shown at Interbau: thematically the ideal was disseminated of a segmented, open and spacious city and the sociopolitical expectations associated with this form of urban design. To convey this content, it relied on a strongly didactic focus, the like of which had never before been used at an exhibition about urban development.

‘die stadt von morgen’

De speciale tentoonstelling ‘die stadt von morgen’ was na het Hansaviertel het best bezochte onderdeel van de Interbau-manifestatie, gesitueerd op een prominente plek tussen de hoofdingang aan de Grosser Stern en het Hansaviertel. Hier konden de bezoekers zich laten informeren over de voordelen van de toekomstige structuur van de stad.²⁵ De kaders voor de thema’s en de presentatie waren vastgesteld door de organisatoren van de speciale tentoonstelling, Karl Otto en Erich Kühn, tijdens speciaal voor dit doel georganiseerde, meerdaagse interdisciplinaire workshops, de zogeheten *Bauherrengesprächen*, die zij in 1955 en 1956 met vooraanstaande planologen, architecten, landschapsarchitecten, politici, een medicus en een socioloog hadden gevoerd.²⁶ De gesprekken resulteerden in een aantal programmatische statements: de tentoonstelling diende over de voordelen van een nieuw soort stedenbouw te ‘onderwijzen’; ze moest ‘een opvoedende functie’ hebben.²⁷ Dat verklaart ook wat er uiteindelijk op Interbau werd getoond: thematisch werd het ideaal van de gelede, open en ruime stad uitgedragen en de maatschappelijk-politieke verwachtingen die met dat type stedenbouw waren verbonden. Om de boodschap goed over te brengen, werd gebruik gemaakt van een uitermate doelgerichte didactiek, die tot dan toe op nog geen enkele expositie over stedelijke ontwikkeling was ingezet.

Thema’s

Op de tentoonstelling werd om te beginnen vastgesteld dat de steden van tegenwoordig niet meer functioneerden. Het leven was in ‘niet meer passende stedelijke behuizing ontregeld geraakt’.²⁸ Op basis van de aanname dat de structuur van een stad van directe invloed was op het waardepatroon van mensen, op de inrichting van de samenleving en zelfs op het politieke systeem, werd de dichtbebouwde stad uit de negentiende eeuw met haar huurkazernes, krappe binnenplaatsen, nauwe stegen en gemengde functies als wonen, werken, ontspanning en verkeer als oorzaak gezien van de ontregeling van de maatschappij.²⁹ Fordistische productietechnieken en de industriële toepassing van atoomkracht zouden ‘morgen’ het leven van de mensen ingrijpend veranderen. Ze zouden bijvoorbeeld meer vrije tijd krijgen. Maar de mens zou zijn vrije tijd alleen maar ‘passief verdoen’, zo werd somber voorspeld.³⁰ De tentoonstelling schetste een duister scenario van zinloze vrijetijdsbesteding en afkalvende normen en waarden. Het gezin als hoeksteen van de samenleving kwam door het werkende leven van beide ouders en de groeiende emancipatie van de vrouw in gevaar. De veranderde rol van de vrouw raakte ‘hart en wezen van het gezin’ en zette daarmee de bijl aan de wortel van de samenleving.³¹ De speciale tentoonstelling zette daar helder gedefinieerde traditionele thema’s en sterke verbanden tussen mensen tegenover, vooral die van het hechte gezin. ‘Morgen’ had ideale vrijetijdsbesteding te bieden zoals musiceren in huiselijke kring, handwerken, creatieve activiteiten en lichamelijke oefening. Want juist in de ‘bewust actieve vrijetijdsbeleving’ lag de mogelijkheid tot persoonlijke ontplooiing op niet-werkgerelateerde gebieden.³²

Het gaat hier om teksten die men moet lezen in de context van de wijd verbreide conservatieve beschavingskritiek uit de jaren 1950. Het verdwijnen van tot dan toe vaststaande normen en waarden werd als oorzaak gezien van het algemene zedelijke verval. Dreigende waarschuwingen tegen de overheersing van de techniek bepaalden het intellectuele, godsdienstige en filosofische discours. De oorzaak van het culturele verval, en de lichamelijke en psychische schade die de mensen daardoor opliepen, werd niet alleen door stedenbouwkundigen, maar ook door het gros van medici en sociologen bij de dichtbe-

Themes

The exhibition first of all emphasized that cities of the day no longer ‘functioned’.²⁸ Life had become disordered in urban housing that was no longer appropriate. On the assumption that a city’s structure impacted directly on the value pattern of the inhabitants, the structure of society and even the political system, the densely packed city of the nineteenth century with its tenement blocks, cramped inner courtyards, narrow alleys and mixed usage areas (dwellings, work spaces, recreation zones and transportation) was cited as the reason for society’s ‘disorder’.²⁹ Fordist production techniques and the industrial application of nuclear power were presented as factors that would radically change the life of people ‘tomorrow’, offering them more leisure time, for instance. ‘Man’ would, however, only ‘passively waste’ his free time, was the sombre prediction.³⁰ The exhibition presented a dark scenario of meaningless leisure pursuits and the erosion of values. The family as the mainstay of society was threatened by both parents working and the increasing emancipation of women. The changing role of women attacked the ‘family’s heart and being’, striking at the roots of society.³¹ The special exhibition countered such a decline by emphasizing clearly defined traditional content and strong communities, above all the firm fabric of the family. The latter, it claimed, offered ideal leisure time opportunities ‘tomorrow’, such as playing music or doing arts and crafts at home, as well as an ideal setting for physical fitness. Because ‘self-determined active leisure pursuits’ in particular offered the opportunity for personal development outside work-related areas.³²

These statements should be seen in the context of the conservative critique of civilization widespread in the 1950s. The loss of hitherto established values was cited as the reason for a general decline in morals. The intellectual, religious and philosophical terms of the debate were set aside. Not only urban planners, but the lion’s share of doctors and sociologists suggested that densely built cities and new goals in life that outweighed the old values were the reason for cultural decline and the physical and psychological damage people were sustaining as a result.

The special exhibition called for the dissolution of the densely packed city and presented the prospects of a spacious, well-structured and green urban fabric, based on the principles in the *Charter of Athens*. In this future urban structure, the ‘landscape’ was to provide ‘the basis for all planning’ and function as ‘a spacious framework structuring the entire city’.³³ The formerly dense city centre was to give way to a large green park landscape winding like the course of a river. In this new city layout, life would be fit for humans again, and the customary values would reassert themselves, was the claim. The city would become an ‘ordering skin for life’,³⁴ in which the individual, the family and the neighbourhood could rely on ‘protective and formative living conditions’, and society as a whole would even recover ‘orderly organization’.³⁵ This city type was expected to impact fundamentally on the political system; in such a setting, the ‘individual’s duty to assume responsibility for the community that should be part of a real democracy will flourish’.³⁶

The exhibition ‘die stadt von morgen’ was about urban development that was certainly indebted to the themes and didactic focus of similar earlier events in the 1950s, but took things further in all respects. It uncompromisingly presented as the urban planning guideline for the future the urban design ground rules of the segmented but loosely knit city, such as had been in vogue for decades, and linked this to the traditional criticism of the metropolis and the contemporary cultural critique, although from the early 1950s onwards, various professional groups vehemently contested its validity.³⁷

Het landschap als ruimtelijk organiserend kader voor toekomstige steden: ontwerpvoorstel voor een stad met 10.000 inwoners van Erich Kuhn, bestemd voor de tentoonstelling 'die stadt von morgen'

The landscape as a spatially organized framework for future cities: draft proposal for a city of 10,000 inhabitants by Erich Kuhn, intended for the 'die stadt von morgen' exhibition

Interieur van de tentoonstelling 'die stadt von morgen'
Interior of 'die stadt von morgen' exhibition

Het tentoonstellingspaviljoen voor de speciale tentoonstelling 'die stadt von morgen', 1957
The exhibition pavilion for the special 'die stadt von morgen' exhibition, 1957

bouwde stad gelegd en bij de nieuwe levensdoelen die de oude waarden verdrongen.

Op de speciale tentoonstelling klonk de roep om ontmanteling van de dichtbebouwde stad en werd een ruime, open verkavelde en groene stadsstructuur in het vooruitzicht gesteld, waarbij de beginselen van het Charter van Athene leidend waren. Bij deze toekomstige stadsstructuur moest 'het landschap de planopzet bepalen' en 'als ruimtelijk organiserend kader voor de hele stad' gaan fungeren.³³ Het ooit dichtbebouwde centrum moest door een groot, groen, als de loop van een rivier slingerend parklandschap worden vervangen. In een dergelijke stedelijke vorm zou het leven weer menswaardig zijn en ook zouden de vertrouwde waarden weer gaan gelden. De stad zou een 'ordenend leefomhulsel'³⁴ worden waarin het individu, de familie en de buurtgemeenschap konden rekenen op 'beschermende en vormende levensvoorwaarden' en waarin de maatschappij als geheel zelfs 'een geordende structuur'³⁵ zou terugvinden. Van deze stadsvorm verwachtte men een radicale uitwerking op het politieke systeem: in zo'n omgeving zou 'de verplichting van het individu om mede verantwoordelijkheid te dragen voor de gemeenschap die bij een ware democratie hoort, gedijen'.³⁶

'die stadt von morgen' was een tentoonstelling over stedelijke ontwikkeling die weliswaar thematisch en didactisch schatplichtig was aan eerdere soortgelijke tentoonstellingen uit de jaren 1950, maar die in alle opzichten een stap voorwaarts betekende. Als stedenbouwkundige toekomstvisie nam het evenement de toen al decennia geldende stedenbouwkundige grondregels van de gelede en opengelegde stad zonder meer op en verknoopte die met de traditionele kritiek op de metropool en de in die tijd opklinkende beschavingskritiek, hoewel intussen verschillende beroepsgroepen zich daar al vanaf het begin van de jaren 1950 tegen verzet hadden.³⁷

Tot slot

De Internationale Bauausstellung, Interbau, was het grootste evenement in haar soort in de jaren 1950 in Duitsland. De organisatoren slaagden erin om gerenommeerde architecten uit binnen- en buitenland aan te trekken en met het Hansaviertel een prestigieuze woningbouwpresentatie neer te zetten. Op stedenbouwkundig gebied werd afscheid genomen van de 'stenen huurkazernestad' van de negentiende eeuw, met haar parcellering, en werd gekozen voor losse gebouwen in ruime gemeenschappelijke groengebieden. Maar al tijdens de voorbereiding van het project zag de Senaat af van het plan om met het Hansaviertel een samenhangend stedenbouwkundig statement af te geven over de vorm van die al zo vaak verkondigde stad van morgen. De oorzaak voor de discrepantie tussen pretentie en realisatie lag bij de bijzondere ontstaansgeschiedenis van het Hansaviertel. Al vanaf het begin moest Interbau, en daarmee ook het Hansaviertel, aan de meest uiteenlopende eisen voldoen, maar vooral ging het om versterking van de eigen positie in de ideologische strijd met die andere Duitse staat, de socialistische DDR. De beide politieke systemen maten hun prestatievermogen af aan het tempo van de wederopbouw. Zo werden stedenbouw en architectuur instrumenteel in die strijd en kregen ze een sterk propagandistische lading.

Ook Interbau en het Hansaviertel konden zich niet aan dat gravitatieveld onttrekken. Door de sterke politisering van het evenement hielden de organisatoren van Interbau maar weinig ruimte over voor een onafhankelijke programmatische invulling van eigen thema's. Toen de DDR zich naar sovjetvoorbeeld ging toeleggen op de compacte stedenbouw, moest 'die stadt von morgen' elke verwijzing naar de basisprincipes daarvan vermijden. Gevolg daarvan was dat de ste-

Conclusion

The Interbau international architectural exhibition was the largest event of its kind in Germany in the 1950s. The organizers succeeded in attracting renowned national and international architects and launching a prestigious show of housing construction with the Hansaviertel. In urban design terms, it bade farewell to the 'stone tenement block city' of the nineteenth century with its plot division, and favoured instead separate buildings with large, communally used green spaces. During the planning for the project, the Berlin Senate had already abandoned the idea of making a coherent urban design statement with the Hansaviertel about the form of that city of tomorrow it so often proclaimed. The reason for the discrepancy between presumption and realization lay in the special history of the Hansaviertel's development. Right from the very beginning, Interbau and thus the Hansaviertel as well were meant to satisfy a whole host of different standards, but above all to strengthen the city's position in the ideological struggle with its communist rival, the German Democratic Republic. The two political systems measured their prowess in terms of progress in reconstruction. Urban design and architecture became instrumental in the battle and were strongly deployed as propaganda.

Interbau and the Hansaviertel were not able to avoid the pull of this polarization and the event's strong politicization left the organizers of Interbau little scope to develop an independent programme in terms of content. When East Germany signed up for compact urban planning along Soviet lines, 'die stadt von morgen' was forced to avoid any references to the planning principles. As a result, the urban design ground rules relating to the segmented, open green city were mercilessly requisitioned for the future urban structure, even though experts from different disciplines had turned their backs on such planning dogmas since the early 1950s and some of the settlements built according to these principles had since acquired denser cores, such as the New Towns in the UK.

Just how significant the specific political conditions of post-War West Berlin were for the organization of Interbau 1957 can be seen from the development of the international construction exhibition (IBA) in West Berlin in the period from 1984 to 1987. Since 1961 Berlin had been deeply physically and politically divided by the Wall, which the East German government referred to as an 'anti-fascist protection wall'. Nevertheless, the West's recognition of the East German government, the policy of détente pursued by the Social Democrat/Liberal coalition led by Willy Brandt, and the emerging domestic political changes in the Soviet Union discernible from the mid-1980s had led to a clear normalization in relations. The political and ideological rivalry with East Berlin was no longer the prime motivation for West Berlin in the debate on urban development; and the IBA 1984-87 could therefore become just a specialist tool for the planning of architecture and urban design. After the period of construction industry functionalism and of city centres being modernized by razing existing buildings to the ground, issues such as urban recovery and renewal came to the fore now, so much so that they became the subject for the 'Strategies for Kreuzberg' competition and could count on broad support.

The impact of this change was manifest at the end of the 1990s in the Hansaviertel, too, which by then was no longer subject to politicization. Inspired by discussions on the first drafts for 'Planwerk Innenstadt', architects Salomon Schindler, Urs Füssler and Tobias Nöfer developed a project in 1997-1998 to increase density in the Hansaviertel, and presented the ideas in an exhibition at the Hansaplatz subway station. They sought to transform the Hansaviertel into 'part of a changing city',³⁸ and considered the 'mustiness and

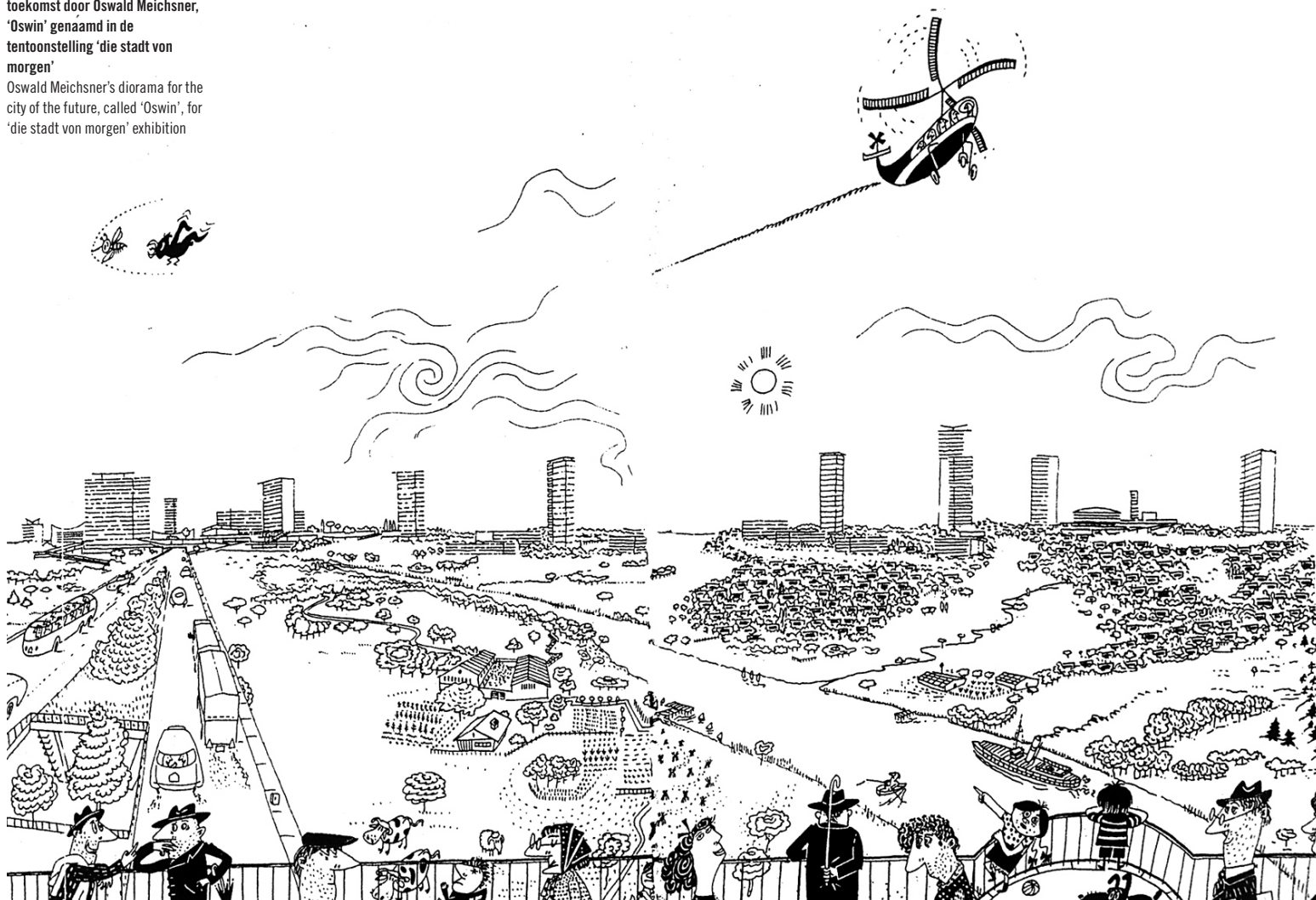
denbouwkundige principes met betrekking tot de gelede, open, groene stad zonder pardon werden opgeëist voor de toekomstige inrichting van de stad. Dit gebeurde ondanks dat deskundigen uit verschillende disciplines zich al vanaf het begin van de jaren 1950 tegen die planningsdogma's hadden gekeerd en ondanks het gegeven dat enkele wijken die volgens die dogma's waren gebouwd, inmiddels een hogere dichtheid hadden gekregen, zoals de New Towns in Engeland.

Hoe invloedrijk de specifieke politieke situatie van het naoorlogse West-Berlijn was voor de organisatie van Interbau 1957, blijkt wel uit de totstandkoming van de Internationale Bauausstellung (IBA) in de periode 1984-87 in West-Berlijn. Sinds 1961 was de fysieke en politieke deling van Berlijn door de bouw van de Muur, die van Oost-Duitse zijde als 'antifascistische beschermingsbarrière' werd betiteld, een onweerlegbaar feit geworden. Toch hadden de officiële erkenning van de DDR als staat, de ontspanningspolitiek van de socialistische coalitie onder Willy Brandt en de politieke verschuivingen die zich vanaf het midden van de jaren 1980 binnen de Sovjetunie aftekenden, tot een evidente normalisering van de verhoudingen geleid. De politiek-ideologische strijd met het oostelijk deel van de stad was voor West-Berlijn geen belangrijke motivatie meer in het debat rond stedelijke ontwikkeling. Daarom kon de IBA 1984-1987 gewoon een vakinhoudelijk instrument zijn voor de planning van architectuur en ste-

rigidity' a 'provocation': the minimal density, the lack of functionality in public spaces and the 'stylistic purity of the buildings stood in the way of every urban experience. They therefore proposed accentuating various streets with street-side development and structuring the design of Hansaplatz to correspond with nineteenth-century architectural focus. These proposals constituted a provocative high point in the approach to the Hansaviertel. Maintenance of the once-celebrated architecture in the green areas fell increasingly into neglect from the 1960s onwards. But since the turn of the millennium, the area has steadily been revitalized and is now, because of the combination of urban dwellings in a green setting, one of Berlin's most popular residential areas.

Diorama van de stad van de toekomst door Oswald Meichsner, 'Oswin' genaamd in de tentoonstelling 'die stadt von morgen'

Oswald Meichsner's diorama for the city of the future, called 'Oswin', for 'die stadt von morgen' exhibition

denbouw. Na jaren van bouweconomisch functionalisme, en sanering en sloop in de binnenstad kwamen nu zaken als stadsherstel en stedelijke vernieuwing in de belangstelling, zozeer zelfs dat ze onderwerp werden van de prijsvraag *Strategien für Kreuzberg* en op brede steun konden rekenen.

De effecten van die omslag waren aan het eind van de jaren 1990 ook in het Hansaviertel merkbaar, waar de politisering intussen geen rol meer speelde. Geïnspireerd door de discussies rond de eerste ontwerpen van 'Planwerk Innenstadt' zetten de architecten Salomon Schindler, Urs Füssler en Tobias Nöfer in 1997-1998 een project op rond de verdichting van het Hansaviertel, dat zij met een tentoonstelling in het U-Bahnstation Hansaplatz presenteerden. Het was hun doel om het Hansaviertel 'onderdeel van een veranderende stad' te maken.³⁸ Voor hen was 'verstoffing en starheid' een 'provocatie': de geringe dichtheid, de gebrekkige functionaliteit van de openbare ruimte en de 'stilistisch pure stijl van de bebouwing' stonden elke stedelijke beleving in de weg. Ze stelden voor om verschillende straten te accentueren met wandbebouwing en om de Hansaplatz in te richten op een manier die aansloot op de stedelijke structuren uit de negentiende eeuw. Deze voorstellen waren een provocatief hoogtepunt in de aanpak van het Hansaviertel. Het onderhoud van de in het begin zo bejubelde architectuur in het groen was vanaf de jaren 1960 meer en meer verwaarloosd. Maar sinds de millenniumwisseling is er sprake van een gestage revitalisering en tegenwoordig hoort de wijk door de combinatie van stedelijk wonen in een groene omgeving tot een van de populairste woongebieden van Berlijn.

Noten

- Meer over de architectuur van het Hansaviertel in: Gabi Dolff-Bonekämper, *Das Hansaviertel, Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin* (Berlijn: Verlag für Bauwesen, 1999); Stefanie Schulz en Carl-Georg Schulz, *Das Hansaviertel, Ikone der Moderne* (Berlijn: Braun Publishing, 2007).
- 'Internationale Bauausstellung 1957', in: *Bauwelt*, nr. 19 (1955), 374.
- Günther Kühne, 'Die neue Stadt', in: *Bauwelt*, nr. 13 (1956), 289.
- Ibid.
- Brief van Sigfried Giedion aan Karl Mahler, 20 juli 1955, in: *Landesarchiv Berlin*, Rep. 9, Acc. 2427, nr. 52/53.
- Meer over het politieke voortraject van Interbau in: Sandra Wagner-Conzelmann, *Die Interbau 1957 in Berlin. Stadt von heute – Stadt von morgen. Städtebau und Gesellschaftskritik der 50er Jahre* (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007).
- Zie: Peter Graf Kielmansegg, *Die Deutschen und ihre Nation. Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschland* (Berlijn: Siedler Verlag, 2000); Christoph Klessmann, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955* (Göttingen: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991), Schriftenreihe 193.
- In 1951 werd ook in West-Berlijn de nationale Woningwet van kracht, zodat de stad nu onder het landelijke sociale woningbouwprogramma viel. In 1952 kon Berlijn ook profiteren van de wet op de evenredige verdeling van lasten tussen de onderlinge deelstaten.

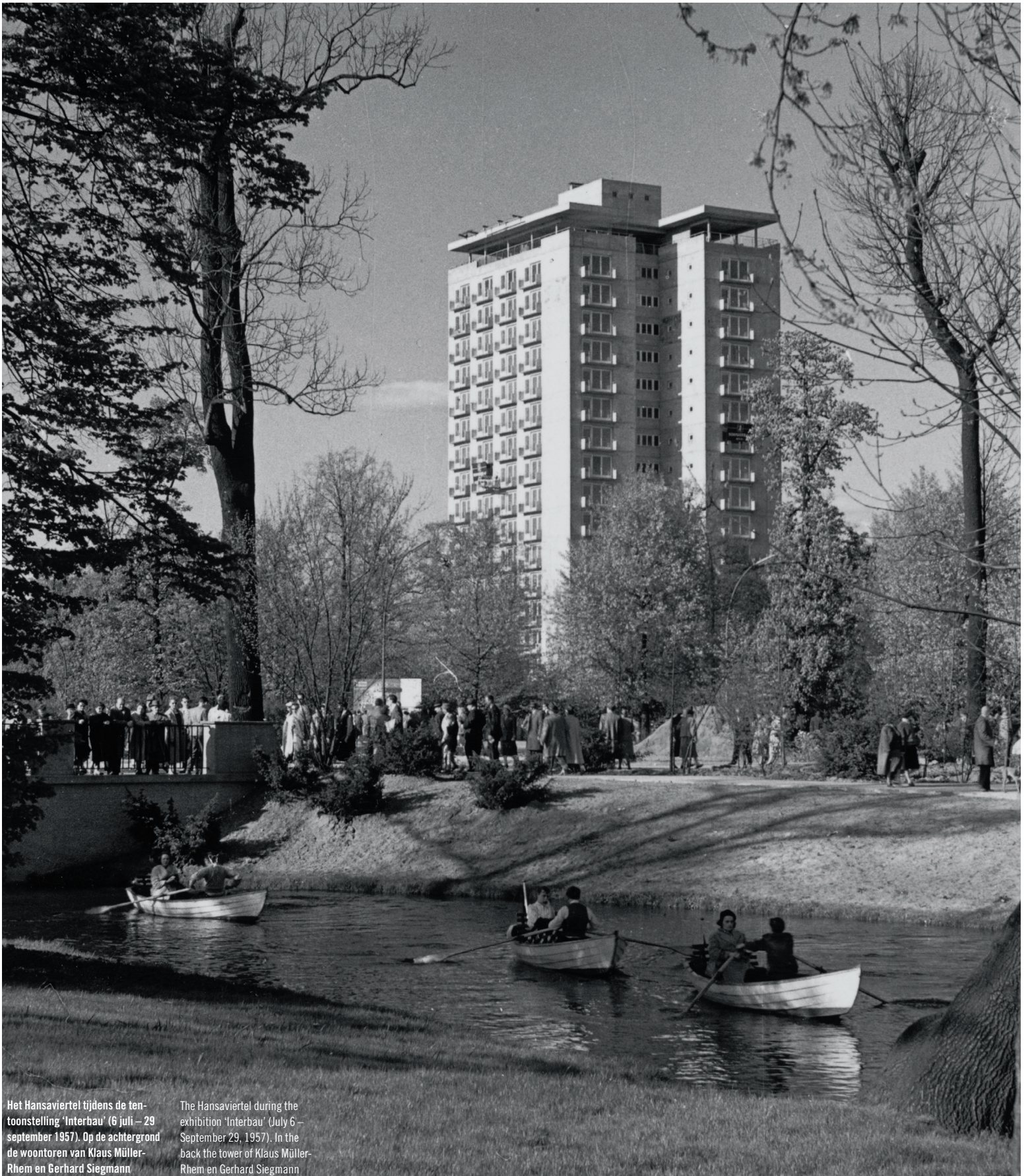
Zie ook Dieter Hanauke, 'Bauen, bauen, bauen...!' *Die Wohnungspolitik in Berlin (West) 1945-1961* (Berlijn: Akademie Verlag, 1995), 584.

- Jaarrede door Walter Ulbricht op het Derde Partijcongres van de SED op 20 juli 1950 in Berlijn, citaat ontleend aan Werner Durth, Jörn Düwel en Niels Gutschow, *Aufbau: Städte, Themen, Dokumente. Architektur und Städtebau in der DDR*, deel 2 (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1998), 84.
- In zijn uitleg van principe 13 uit de '16 fundamentele principes voor stedelijke ontwikkeling' sprak de minister van Opbouw, Lothar Bolz, zich expliciet uit voor een compacte stadsstructuur: 'Overigens maakt dit principe ook een eind aan het oude twistpunt: compactheid of decentralisatie? In wezen is daarmee de keuze voor compacte bebouwing een feit.' 'Grundsätze des Städtebaus und ihre Erläuterung von Dr. Lothar Bolz, Stellvertreter des Ministerpräsidenten und Minister für Aufbau', in: *Deutsche Bauakademie* (ed.), *Für einen fortschrittlichen Städtebau, für eine neue deutsche Architektur. Grundsätze und Beiträge zu einer Diskussion* (Leipzig: Vereinigung Volkseigener Verlag, 1951), 27-28.
- Ibid., 12-29, hier over principe 6.
- Zie ook: Durth, Düwel en Gutschow, *Aufbau*, op. cit. (noot 9).
- Albert Wischek, *Die neue Stadt. Internationale Bauausstellung im Berliner Tiergarten 1955*; Hans Schosberger, *Internationale Bauausstellung Berlin*

Notes

- For more on the architecture of the Hansaviertel, see Gabi Dolff-Bonekämper, *Das Hansaviertel, Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin* (Berlin: 1999) and Stefanie Schulz and Carl-Georg Schulz, *Das Hansaviertel, Ikone der Moderne* (Berlin, 2007).
- 'Internationale Bauausstellung 1957', *Bauwelt*, no. 19 (1955), 374.
- Günther Kühne, 'Die neue Stadt', *Bauwelt*, no. 13 (1956), 289.
- Ibid.
- Letter from Sigfried Giedion to Karl Mahler, 20 July 1955, in: *Landesarchiv Berlin*, Rep. 9, Acc. 2427, no. 52/53.
- On the politicization of Interbau see Sandra Wagner-Conzelmann, *Die Interbau 1957 in Berlin. Stadt von heute – Stadt von morgen. Städtebau und Gesellschaftskritik der 50er Jahre* (Petersberg: 2007).
- See Peter Graf Kielmansegg, *Die Deutschen und ihre Nation. Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschland* (Berlin: 2000); Christoph Kleßmann, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955* (Göttingen: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1991), Schriftenreihe 193.
- In 1951 West Berlin adopted the West German National Housing Act and thus the West German subsidized low-income housing policy. From 1952 onwards, Berlin benefited from the financial equalization system between the individual federal states. See Dieter Hanauke, 'Bauen, bauen, bauen...!' *Die Wohnungspolitik in Berlin (West) 1945-1961* (Berlin: 1995), 584.
- Report by Walter Ulbricht to the SED's Third Party Congress on 20 July 1950 in Berlin, quoted from Werner Durth, Jörn Düwel and Niels Gutschow, *Architektur und Städtebau in der DDR*, vol. 2 (1998), 84.
- In his explanation of Principle 13 of the 16 principles of urban planning, Minister of Reconstruction Lothar Bolz explicitly advocated a compact urban fabric: 'Incidentally, this principle also resolves the old controversy: compact or decentralized? Essentially the decision for a compact structure has been taken.' 'Grundsätze des Städtebaus und ihre Erläuterung von Dr. Lothar Bolz, Stellvertreter des Ministerpräsidenten und Minister für Aufbau', in: *Deutsche Bauakademie* (ed.), *Für einen fortschrittlichen Städtebau, für eine neue deutsche Architektur. Grundsätze und Beiträge zu einer Diskussion*, (Leipzig: 1951), 27-28.
- Ibid., 12-29, here about principle 6.
- See Durth, Düwel and Gutschow: *Aufbau*, op. cit. (note 9), 111 ff.
- Albert Wischek 'Die neue Stadt. Internationale Bauausstellung im Berliner Tiergarten 1955'; and Hans Schosberger: *Internationale Bauausstellung Berlin 1955*, of 19 February 1953, both in Berlin State Archive, B Rep. 9 Acc. 2427, no. 29.
- Ibid.
- Karl Mahler, 'Internationale Bauausstellung Berlin 1956', *Bauwelt*, no. 35 (1953), 681-683.
- 'Berlin im Aufbau', title replaced by 'Die neue Stadt', Berlin State Archive B Rep. 9 Acc. 2427, no. 29.
- First workshop on 28-29 October 1955, minutes, Akademie der Künste Berlin, Karl Otto Archive.
- Internationale Bauausstellung Berlin 1956, first brochure, 1954.
- First workshop on 28-29 Oct. 1955, minutes, Akademie der Künste Berlin, Karl Otto Archive.
- Dieter Schweer: 'Verwendbarkeit des preisgekrönten Entwurfs Jobst/Kreuer für die Internationale Bauausstellung 1956 im Hansaviertel vom 11.2.1954', quoted from Johann Friedrich Geist and Klaus Kürvers: *Das Berliner Mietshaus 1945-1989* (1989), 370 ff.
- Ibid.
- Ibid.
- Hubert Hoffmann proposed implementing an 'ideal neighborhood' in Hansaviertel. In spring 1954, Sergius Reugenberg and Wolf von Möllendorff called for a 'neighborhood centre' in Hansaviertel and Hans Schosberger suggested the topic of the peaceful use of nuclear fusion and the related construction tasks be a good contemporary theme for the exhibition. See Wagner-Conzelmann, *Die Interbau 1957 in Berlin*, op. cit. (note 6), 39 ff.
- Senator für Bau- und Wohnungswesen Berlin, BDA (ed.), *Interbau Berlin 1957. Wiederaufbau Hansaviertel Berlin*, vol. 1 (Darmstadt: 1957), 7.
- Developed by Karl Otto, Frei Otto and Günther Günschel, the exhibition pavilion was open on all sides and with its novel structure and special design was viewed as an exhibit in its own right: It was the first example of the MERO System as architecture: mass produced normed nodes and connecting rods on a 2.0-m grid.
- Internationale Bauausstellung Berlin 1957 (Interbau), thematic exhibition 'die stadt von morgen', first workshop, Berlin 28-29 October 1955 and second workshop, Berlin 17-18 February 1956 at Hotel am Zoo, Akademie der Künste Berlin, Karl Otto Archive.
- Karl Mahler said this at the second workshop. Internationale Bauausstellung Berlin 1957 (Interbau), thematic exhibition 'die stadt von morgen', first workshop, Berlin 28-29 October 1955, 32, Akademie der Künste Berlin, Karl Otto Archive.
- Quoted from Interbau GmbH (ed.), *die stadt von morgen* (1957), preface.
- Criticism of life in densely built big cities was almost a cliché by the early 1950s – in the mid-nineteenth century Wilhelm Heinrich Riehl had castigated industrialization's impact on big cities and their inhabitants. This critique was bolstered in the 1920s with the publication of Oswald Spengler's *Decline of the West*. Spengler contended that a society's respective pattern of urbanization reflected the state of its culture. Since contemporary cities were seen as a den of decay, they presaged the demise of the culture in question. The urban planning consensus was that dense big-city configurations

- 1955, 19 februari 1953, beide in: Landesarchiv Berlin, B Rep. 9 Acc. 2427, nr. 29.
- 14 Ibid.
- 15 Karl Mahler, 'Internationale Bauausstellung Berlin 1956', in: *Bauwelt*, nr. 35 (1953), 681-683.
- 16 *Berlin im Aufbau*, titel gewijzigd in *Die neue Stadt*, Landesarchiv Berlin B Rep. 9 Acc. 2427, nr. 29.
- 17 Notulen van het eerste *Bauherrengespräch*, 28 en 20 oktober 1955 (Berlijn: Akademie der Künste Berlin, Karl-Otto-Archiv).
- 18 'Internationale Bauausstellung Berlin 1956', eerste prospectus, 1954.
- 19 Op. cit. (noot 16).
- 20 Dietrich Schweer, 'Verwendbarkeit des preisgekrönten Entwurfs Jobst/Kreuer für die Internationale Bauausstellung 1956 im Hansaviertel vom 11.2.1954', citaat ontleend aan Johann Friedrich Geist en Klaus Kürvers, *Das Berliner Mietshaus 1945-1989* (München: Prestel Verlag, 1989), 370 e.v.
- 21 Ibid.
- 22 Ibid.
- 23 Hubert Hoffmann stelde voor om met het Hansaviertel de 'ideale woonbuurt' te realiseren. In het voorjaar van 1954 drongen Sergius Reugenberg en Wolf von Möllendorff aan op het bouwen van een 'buurtcentrum' in het Hansaviertel. Hans Schoszberger meende dat een vreedzame toepassing van atoomkracht met de daaraan gerelateerde bouwopgaven een actueel thema voor de tentoonstelling zou vormen. Meer daarover in: Wagner-Conzelmann, *Die Interbau 1957 in Berlin*, op. cit. (noot 6), 39 e.v.
- 24 Senator für Bau- und Wohnungswesen Berlin en BDA (red.), *Interbau Berlin 57. Wiederaufbau Hansaviertel Berlin*, deel 1, Darmstadt: Verlag Das Beispiel, 1957, 7.
- 25 Het alzijdig open tentoonstellingspaviljoen van Karl Otto, Frei Otto en Günther Günschel werd door de vernieuwende constructie en bijzondere vormgeving zelf als tentoonstellingsobject beschouwd. Voor het eerst was er in de architectuur gebruik gemaakt van het MERO-systeem, bestaande uit in serie gefabriceerde koppelstukken en buizenframes van 2 m lengte.
- 26 Internationale architectuurtentoonstelling Berlijn 1957 (Interbau), thematentoonstelling 'die stad van morgen', eerste werkgesprek, Berlijn, 28 en 29 oktober 1955, en tweede werkgesprek, Berlijn, 17 en 18 februari 1956 in Hotel am Zoo (Berlijn: Akademie der Künste, Karl-Otto-Archiv).
- 27 Uitspraak van Karl Mahler tijdens het tweede werkgesprek. Internationale Bauausstellung Berlin 1957 (Interbau), thematentoonstelling 'die stad van morgen', eerste werkgesprek, Berlijn, 28 en 29 oktober 1955 (Berlijn: Akademie der Künste, Karl-Otto-Archiv), 32.
- 28 Uit: Interbau GmbH (red.): 'die stad van morgen', 1957, introductie.
- 29 De kritiek op het leven in de grote steden met een grote dichtheid was aan het begin van de jaren 1950 al bijna cliché geworden, want al halver-
- wege de negentiende eeuw had Wilhelm Heinrich Riehl de effecten van de industrialisatie op grote steden en hun inwoners negatief beschreven. Die kritiek won aan kracht in de jaren 1920 door de verschijning van Oswald Spengler's *Der Untergang des Abendlandes*. Wat hem betreft gaf het verstedelijkingspatroon van een bepaald moment in een maatschappij de staat van de cultuur weer. Aangezien de steden van die tijd oorden van verval waren, was voor hem duidelijk dat de culturele ondergang aanstaande was. Zo waren ook veel stedenbouwkundigen het erover eens dat de dichtbebouwde structuur van de grote stad een ongezone leefomgeving vormde die opengewerkt en opnieuw georganiseerd moest worden. Daartoe werd bijvoorbeeld opgeroepen in de publicaties van de CIAM of in naoorlogse werken als *Organische Stadtbaukunst. Von der Großstadt zur Stadtlandschaft* van Hans Bernhard Reichow (1948).
- 30 Thematentoonstelling 'die stad van morgen', sectie 'Stadt und Mensch', stelling 35. De voornaamste eisen aan de stedenbouw van morgen werden aan het einde van de tentoonstelling samengevat in een aantal grondregels, die de bezoeker als een soort stellingen of geboden op zich kon laten inwerken.
- 31 Ibid., stelling 26.
- 32 Ibid., stelling 40.
- 33 Ibid., samenvatting van de belangrijkste stedenbouwkundige basisprincipes voor 'die stad van morgen', grondregel 2.
- 34 Ibid., sectie 'Stadt und Mensch', stelling 41, en informatietekst op tentoonstelling.
- 35 Ibid., stelling 41.
- 36 Ibid., stelling 45-47.
- 37 De socioloog Hans Paul Bahrdt riep al in 1952 op tot een andere benadering, aangezien het begrippenkader ten aanzien van het verwoestende grotestadsleven ontoereikend en misplaatst was. Ook in publicaties die ter gelegenheid van Interbau verschenen, spraken enkele auteurs zich uit tegen de gangbare argumenten van de grotestadskritiek. Zo benadrukte de psycholoog Otto Walter Haseloff in *Medizin und Städtebau* dat het een vooroordeel was dat de stadsbewoner per definitie eenzaam was, maar dat hij een bijzonder sterke behoefte aan communicatie had en dat daar in de stedenbouw rekening mee gehouden moest worden. Paul Vogler en Erich Kühn (red.), *Medizin und Städtebau. Ein Handbuch für gesundheitlichen Städtebau*, deel 1 en 2 (München: Urban & Schwarzenberg, 1957), 328.
- 38 Salomon Schindler, Urs Füssler en Tobias Nöfer, *Umbau des Hansaviertels*, tent.cat. (Berlijn, 1998), z.p.
- created an iniquitous living environment and should therefore be disbanded and restructured, as was advocated for example by the treatises of CIAM and in post-war publications such as Hans Bernhard Reichow's *Organische Stadtbaukunst. Von der Großstadt zur Stadtlandschaft* (1948).
- 30 Thematic exhibition 'die stad von morgen', section 'Stadt und Mensch', guideline 35.
- 31 Ibid., guideline 26.
- 32 Ibid., guideline 40.
- 33 Ibid., Summary of the key planning principles for 'die stad von morgen', second planning principle.
- 34 Ibid., 'Stadt und Mensch', guideline 41, and the text on the exhibition panels.
- 35 Ibid., guideline 41.
- 36 Ibid., guidelines 45-47. The main challenges facing future urban planning were summarized at the end of the exhibition in the form of hypothesis-like planning principles that read like instructions/commandments which visitors should internalize.
- 37 For example, in 1952 sociologist Hans Paul Bahrdt already called for a change in mindset as the system of categories used to define destructive big-city life was inadequate and wrong. In the publications brought out to accompany Interbau some authors contradicted the usual arguments paraded as a critique of the big city; for example psychologist Otto Walter Haseloff stated in the 1957 volume of essays *Medizin und Städtebau* edited by Paul Vogler and Erich Kühn 'that it is a prejudice to assume big-city inhabitants are a priori lonely, as he rather has an especially vibrant need for communication, something urban planning must address'. Paul Vogler and Erich Kühn (eds.), *Medizin und Städtebau. Ein Handbuch für gesundheitlichen Städtebau*, vols. I and II (Munich etc.: 1957), 328.
- 38 Salomon Schindler, Urs Füssler and Tobias Nöfer, *Umbau des Hansaviertels*, exhibition catalog (Berlin: 1998), n.p.

Het Hansaviertel tijdens de tentoonstelling 'Interbau' (6 juli – 29 september 1957). Op de achtergrond de woontoren van Klaus Müller-Rhem en Gerhard Siegmann

The Hansaviertel during the exhibition 'Interbau' (July 6 – September 29, 1957). In the back the tower of Klaus Müller-Rhem and Gerhard Siegmann